

Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság¹

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MEDGYESI MÁRTON–CZIBIK ÁGNES

Bevezetés

A tanulmány – amellyel, hogy egy lakossági empirikus felvétel adataira támaszkodva feltérképezi a (18 és 60 éves kor közötti) magyar lakosság adócsalással és korrupcióval kapcsolatos véleményét – a lakosság gazdaságilag leginkább aktív részének adócsalással és korrupcióval kapcsolatos *tényleges és szándékolt magatartását* is vizsgálja, és elemzi az e magatartás mögött meghúzódó társadalmi-demográfiai összetevőket.

Az, hogy a lakosság jelentős része az adócsalást és a korrupciót a gazdasági és társadalmi viszonyok, kapcsolatok során az egyik elfogadott problémamegoldási eszközként, mintegy választható magatartásként értékeli, fontos támpont lehet az éppen e nemkívánatos magatartástípusok visszaszorítására irányuló kormányzati politika kidolgozása során. A normaszegő magatartástípusok elfogadottsága maguknak e magatartástípusoknak a társadalmi beágyazottságára vethet fényt, és megmutatja, hogy mennyire lehetnek ezek részei a gazdasági cselekvők (esetünkben a háztartások) mindennapi életének. A hagyományos megközelítésű kutatások csak közvetett és pontatlan információval szolgálhatnak a normaszegő magatartás *tényleges elterjedtségére* vonatkozóan, és alkalmatlanok annak vizsgálatára is, hogy milyen tényezők mozgatják ezeket, illetve milyen egyéni, családi vagy környezeti jellemzőkkel állnak ezek összefüggésben.

Tanulmányunkban – amely hazai kutatások empirikus vonulatába illeszkedik,² több új vizsgálati szemponttal kiegészítve a korábbi megközelítéseket – a *munkavállalói és a vevői szerepben megvalósuló* *tényleges magatartást*, valamint a *feltételezett helyzetekre* való feltételezett egyéni *reakciókat* vizsgáljuk részletesen. Azért vizsgáljuk a munkavállalói és a vásárlói szerep oldaláról a rejtett gazdaságban való részvételt, illetve az ezzel kapcsolatos attitűdöt, mert a hazai joggyakorlat a feketemunka végzését, a számla nélküli, „áfamentes” vásárlást nem bünteti, és – ettől természetesen nem függetlenül – a hazai közmegejtélés is bocsánatos bűnnek tartja. Így ezek esetében kisebb a válaszeltitkolás, nagyobb az őszinte válaszadás valószínűsége.

A tanulmányban az empirikus adatfelvétel³ és a megkérdezettek fontosabb jellemzők szerinti megoszlásainak bemutatása után először a *rejtett gazdaságban való munkavégzés*

¹ Az adatfelvétel és a tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének *A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című, a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal közötti megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető Fazekas Károly, kutatásvezető Semjén András) keretében készült.

² Ezek ismertetését lásd a *Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politikák* című tanulmányban.

³ Az adatfelvétel kérdőívének elkészítésében Lackó Mária, Révész Erika, Semjén András és Tóth István János vett részt.

elterjedtségét, társadalmi, gazdasági meghatározóit, illetve a *rejtett gazdaság*beli munkaajánlatok elfogadása vagy elutasítása mögött meghúzódó indokokat vizsgáljuk. Ezután rátérünk a megkérdezettek *rejtett gazdaság*ba tartozó tranzakciókba vásárlóként történő bekapcsolódásának vizsgálatára különböző háttérváltozók (például nem, lakóhely típusa, jövedelmi helyzet) bevonásával. Megvizsgáljuk, mi motiválja a lakosságot a rejtett gazdaságból származó termékek, szolgáltatások vásárlására. Elemezzük az olyan tényleges helyzetek fogadtatását, amikor az adócsalás a vásárlók részére egyfajta könnyebb, előnyösebb megoldás lehetőségeként merül fel, és bemutatjuk, hogy válaszlépéseik mennyiben függenek a szabályozókon keresztül megnyilvánuló ösztönzőktől. Elemezzük, mennyiben függenek össze a feltételezett lakossági reakciók az egyének tényleges múltbeli részvételével a rejtett gazdaság különböző területein, illetve környezetük rejtett gazdaságbeli szerepéről alkotott véleményeikkel. A *feltételezett* helyzetekben választott magatartás alapján következtetni lehet a válaszadó *tényleges* múltbeli viselkedésére, és kiderülhet, mennyire őszinték az adózási attitűdöket firtató kérdéseinkre adott válaszok. Végezetül a korrupció hazai elterjedtségére vonatkozó véleményeket vizsgáljuk, és kitérünk annak elemzésére is, hogy egy viszonylag gyakori helyzetben (felderített közlekedési szabálysértés) milyen a lakosság korrupcióval kapcsolatos múltbeli tényleges viselkedése, illetve feltételezett reakciója.

A minta fontosabb jellemzői

A 2008 tavaszán lebonyolított ezerfős adatfelvétel a magyar népességén belül a 18–60 éveseknek a megkérdezésre irányult. Először a minta demográfiai, munkaerő-piaci és a háztartások anyagi helyzetét leíró jellemzőit mutatjuk be.

A kutatás mintájának a válaszmegtagadások miatti torzulását háromdimenziós (nem, korcsoport, és településtípus szerinti) súlyozás korrigálja, tehát ezeknek a változóknak a mintabeli megoszlása megfelel a 2005. évi mikrocenzus megoszlásainak. Az ezerfős reprezentatív minta mintegy egyharmada 30 év alatti, 24 százalék a mintában a 31 és 40 év közöttiek aránya, 22 százalék 41 és 50 év közötti életkorú, és szintén ekkora az 51 és 60 év közöttiek aránya. A minta egyötöde legfeljebb nyolc általános iskolai végzettségű, és 29 százalék a szakmunkásképzőt végzettek aránya. A válaszadók egyharmada tett érettségi vizsgát, felsőoktatási diplomát pedig 17 százalékuk szerzett. A nők között magasabb az érettségizettek és a diplomások aránya, mint a férfiak körében. A válaszadók egytizede egy személyes háztartásban él, és négy százalék azok aránya, akik egyedüli felnőttként gyermekeket nevelnek. A leggyakoribb háztartástípus, amelyben a válaszadók 47 százaléka él, az olyan több felnőttből álló háztartás, amelyben nincsen 18 év alatti gyermek. A válaszadók egyötöde olyan háztartásban él, amelyet több felnőtt és egy gyermek alkot, és szintén egyötöd a több felnőttből és több gyermekből álló háztartásban élők aránya. A válaszadók 61 százaléka házastárral vagy élettárral él egy háztartásban, 39 százalékuk viszont nem.

A válaszadók 45 százaléka volt hosszabb-rövidebb ideig munkanélküli a kérdézet megelőzően, 55 százalékuknak viszont sosem kellett ezzel a helyzettel szembenéznie. Tanulmányai befejezése utáni első munkába állása óta összesen legfeljebb hat hónap munkanélküli periódust

élt át a válaszadók 17 százaléka, 12 százalék fél évnél hosszabb, de egy évnél rövidebb ideig volt összesen munka nélkül, míg 15 százalék volt azok aránya, akik összesen egy évnél is többet voltak munka nélkül. A diplomások 70 százaléka sosem volt korábban munkanélküli, a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezőknek viszont csak 42 százalékára volt igaz ez.

A kérdezés időpontjában a válaszadók 56 százaléka volt alkalmazott, 8 százalékuk önfoglalkoztató, vállalkozó. Összesen tehát a válaszadók 64 százaléka rendszeresen dolgozó, további 9 százalékuk gazdaságilag aktív (két százalékuk alkalmi munkás, 7 százalékuk pedig munkanélküli, vagyis szeretne elhelyezkedni, de nem talál munkát). A válaszadók 27 százaléka gazdaságilag inaktív, tehát a formális munkaerőpiacon munkakínálatával nem jelenik meg. Ez a népesség nyugdíjasokból (10 százalék), tanulókból (7 százalék) és egyéb inaktívokból (10 százalék) tevődik össze.

A válaszadók munkaerő-piaci helyzetét meghatározza iskolai végzettségük. Míg a diplomások 83 százaléka alkalmazottként vagy vállalkozóként rendszeresen dolgozik, az érettségizettek és a szakmunkásképzőt végzettek körében kétharmad, a legfeljebb nyolc általánost végzettek körében viszont csak 40 százalék a rendszeresen dolgozók aránya. A rendszeresen dolgozók között az alkalmazottak 84 százaléka határozatlan idejű munkaszerződés keretében dolgozik, 14 százalék a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak aránya, az alkalmazottak egy százaléka pedig megbízási szerződéssel dolgozik. A vállalkozók 61 százaléka önfoglalkoztató, nincsen alkalmazottja, 29 százalék maximum négy főt alkalmaz, 4 százalék esetében az alkalmazottak száma öt és tíz közötti, és tíznél több alkalmazottat ugyancsak a vállalkozók négy százaléka foglalkoztat.

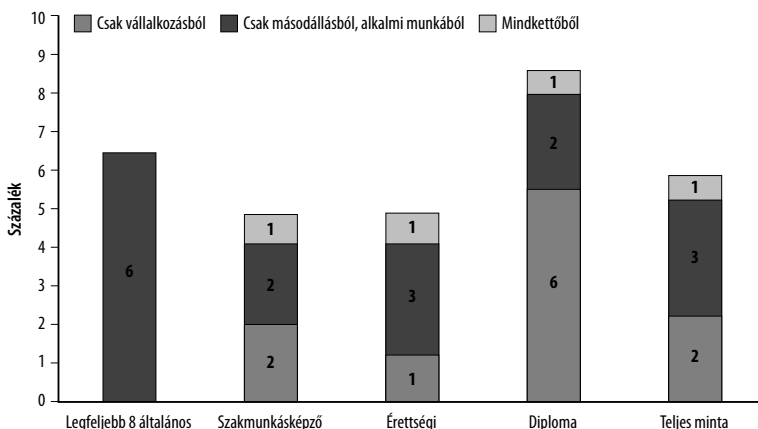
A rendszeresen dolgozók 21 százaléka az iparban, 8 százalékuk az építőiparban, 7 százalékuk a mezőgazdaságban tevékenykedik, s 65 százaléka a szolgáltatási szektorban dolgozik. Ezen belül 7 százalék a közlekedés, szállítás, hírközlés ágazatban, 15 százalék a kereskedelemben, 4 százalék a pénzügyi szolgáltatásban, 13 százalék pedig az egyéb szolgáltatásban dolgozók aránya. A foglalkoztatottak 7 százaléka dolgozik a közigazgatásban, védelemben, politikában, 5 százalék az egészségügyben és 9 százalékuk a kultúra, oktatás, tudomány területén.

A rendszeresen dolgozók között mindössze hat százalék azok aránya, akik főmunkahelyük mellett más munkából is szereznek jövedelmet (1. ábra). Köztük két százalékuknak csak vállalkozása, három százalékuknak csak másodállása, egy százalékuknak pedig mind másodállása, mind vállalkozása is van. Ha minden munkajövedelmet összeadunk, a rendszeresen dolgozók 28 százaléka 70 ezer forintot vagy kevesebbet keres havonta, 35 százalék a 70 és 100 ezer forint között, 28 százalék a 100 és 150 ezer forint között keresők aránya, és 9 százalék a havonta 150 ezer forintnál is többet keres.

A hivatalosan rendszeresen nem dolgozók 11 százaléka végez valamilyen be nem jelentett kereső tevékenységet (2. ábra). Három százalékuk valójában rendszeresen dolgozik, öt százalék alkalmi munkákat végez, további három százalék pedig mind rendszeresen, mind alkalmilag folytat be nem jelentett kereső tevékenységet. Az inaktívak és a munkanélküliek kétharmadának a kérdezést megelőző egy hónapban nem volt munkajövedelme. Negyvenezer forintot vagy kevesebbet 14 százalékuk, 40 és 70 ezer forint között 11 százalékuk és 70 ezer forintnál többet 9 százalékuk keresett.

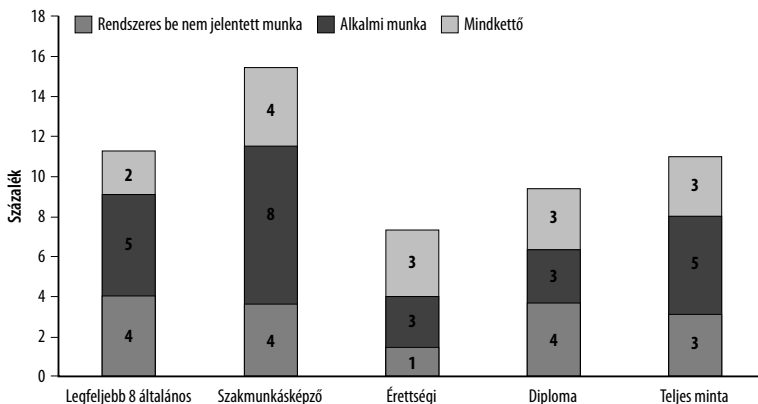
1. ÁBRA

A rendszeresen dolgozók százalékos megoszlása a mellékjövedelmek forrása szerint

2. ÁBRA

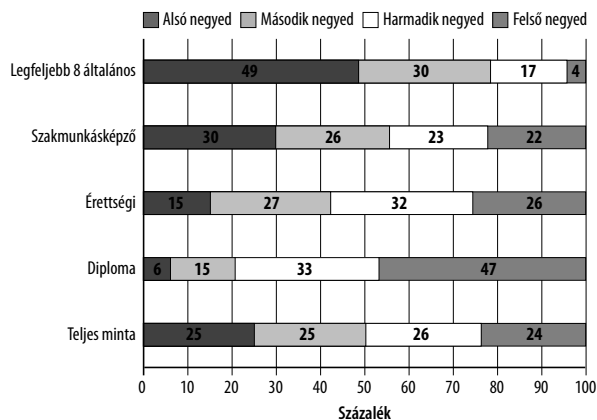
A hivatalosan rendszeresen nem dolgozók megoszlása aszerint, hogy végeznek-e be nem jelentett munkát

A háztartások anyagi helyzetét az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján jellemezzük. A diplomások körében 47 százalék a legjobb jövedelmi helyzetű negyedbe tartozók aránya, míg a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében ez az arány csak 4 százalék (3. ábra). A háztartások vagyoni helyzetének felmérésére két indikátort, a háztartás tulajdonában levő gépkocsik számát és a háztartás tulajdonában levő lakás értékét használjuk. A válaszadók 36 százaléka olyan háztartásban él, amelynek tulajdonában nincsen autó, 54 százalék az egy gépkocsival rendelkező háztartásban élők aránya, míg a válaszadók egytizedének háztartásában több autó is van.

3. ÁBRA

Az egy főre jutó családi jövedelem negyedeibe tartozó válaszadók aránya iskolai végzettség szerint

Részvétel a rejtett gazdaságban – munkavállalás

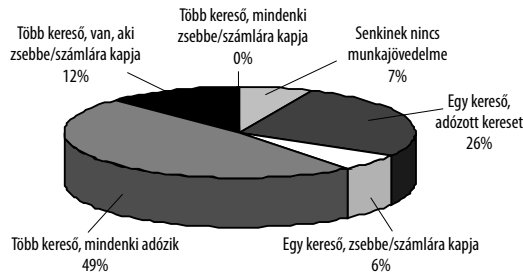
A rejtett gazdaságban való részvétel egyik formája a hatóságok elől részben vagy egészben elrejtett munkavégzés. Ennek két jellemző formája, amikor a munkavállalók zsebbe kapják fizetésüket, illetve amikor a munkavállalók normál munkájukért járó fizetésük egy részét nem munkabéreként, hanem számlára veszik fel. Ezek mind a munkáltatók, mind a munkavállalók számára – legalábbis rövid távon – kedvező gyakorlatot jelentenek, hiszen az adók és járulékok be nem fizetése csökkenti a munkaerő költségét az egyik, és növeli a rendelkezésre álló jövedelmet a másik oldalon. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a számlás munkavégzés vagy a zsebbe való fizetés milyen elterjedt ma Magyarországon, milyen társadalmi, gazdasági tényezők vezetnek a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez, és milyen indokokat sorolnak fel a válaszadók a rejtett gazdaságban való munkavégzés elterjedésével vagy elutasításával kapcsolatban.

Zsebbe fizetés és számlás munkavégzés elterjedtsége

A válaszadók mintegy negyede (26 százalék) végzett a kérdéskört megelőző két évben olyan munkát, amiért fizetését (részben vagy egészben) számlára vette fel, vagy zsebbe kapta. Jellemzően az érintettek vagy számlás, vagy pedig zsebbe fizetett munkát végeztek, a közterhek alól részben vagy egészben kibúvó munkavégzés mindkét fajtája a kérdéskört megelőző két év során csupán a válaszadók két százalékánál fordult elő.

A megkérdezettek 15 százaléka dolgozott úgy a kérdéskört megelőző két évben, hogy munkabérének egy részét zsebbe kapta. Azok aránya, akik a legutóbbi ilyen alkalommal fizetésük felénél kisebb részét kapták számlára, az összes válaszadó között 6 százalék volt,

4. ÁBRA
Adózott és rejtett gazdasági jövedelmek a háztartásban

a válaszadók 9 százaléka viszont fizetésének több mint felét kapta zsebbe a legutóbbi alkalommal, amikor ilyen munkát végzett.

A válaszadók között azok aránya, akik a kérdezést megelőző két évben fizetésük egy részét számlára kapták, 14 százalék volt. A „számlás munkát” végzők a legutóbbi ilyen alkalommal jellemzően fizetésük nagyobb részét kapták számlára. Az összes megkérdezett között 12 százalék volt azok aránya, akik fizetésük több mint a felét vették fel így, és csak 2 százalék volt azok aránya, akik fizetésüknek csak egy kisebb részét vették fel számlára a legutóbbi alkalommal.

A kérdőívben a válaszadó háztartásának többi tagjáról is megkérdeztük, hogy volt-e munkajövedelmük, és ha igen, akkor azt milyen formában vették fel: adózottan, zsebbe, illetve számlára, alkalmi munkavállalói könyvvel vagy vállalkozói jövedelemként. Ezek alapján vizsgálható a háztartásnak a rejtett gazdaságban való érintettsége (4. ábra). A háztartások hét százalékában egy háztartástagnak sincs munkajövedelme. A háztartások 26 százaléka olyan egykeresős háztartás, amelyben a kereső adózott jövedelemként kapja keresetét, hat százaléka olyan egykeresős háztartás, amelyben a kereső keresete nagyobb részét zsebbe vagy számlára kapja. A háztartások majdnem felében több kereső van, és mindegyikük adózott jövedelemként kapja meg fizetését. Tizenkét százalék azon háztartások aránya, amelyben több kereső van, és van közöttük olyan, aki keresete nagyobb részét számlára vagy zsebbe kapja. Olyan háztartás azonban mintánkban gyakorlatilag nem volt, ahol többen is rendelkeznek munkajövedelemmel, és mindenki annak nagyobb részét számlára vagy zsebbe kapta volna meg. Ezek alapján tehát a rejtett gazdaságban való munkavégzés háztartásokon belüli halmozódása nem jellemző.

A zsebbe való fizetés vagy számlás munkavégzés társadalmi-gazdasági meghatározói

A következő részben megvizsgáljuk a rejtett gazdaságban való munkavégzés társadalmi-gazdasági meghatározó tényezőit. Először demográfiai változók, aztán munkaerő-piaci jellemzők és végül a háztartás anyagi helyzetének hatását vizsgáljuk.

A férfiak esetében a be nem jelentett munkavégzés gyakrabban fordult elő, mint a nők esetében. A férfiak 19 százaléka, a nőknek csak 11 százaléka végzett a kérdezést megelőző

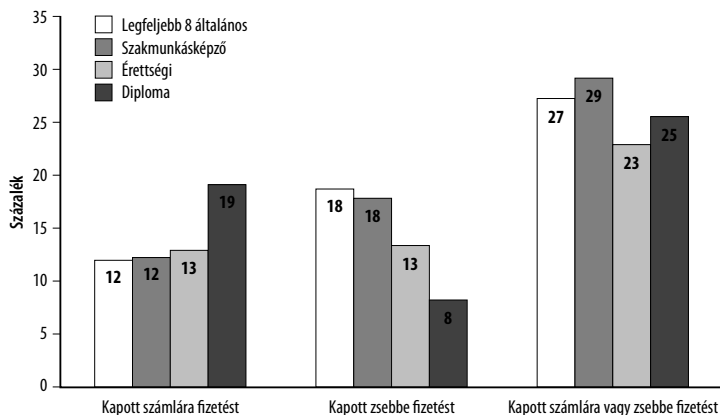
két évben olyan munkát, ami után fizetését részben vagy egészben zsebbe kapta. A számlára felvett fizetés esetében kisebb a nemek közötti eltérés, de összességében így is elmondható, hogy a férfiak gyakrabban érintettek a rejtett gazdaságban való munkavégzésben: a férfiak 31 százaléka végzett a kérdezést megelőző két évben olyan munkát, amiért kapott számlára vagy zsebbe fizetést, a nők esetében 22 százalékra jellemző mindez.

Életkor szerint is lényeges eltérés van a rejtett gazdaságban végzett munka előfordulásában: míg a harminc év alattiak körében 20 százalék a fizetést zsebbe is kapók aránya, az ötven év felettieknek mindössze 6 százaléka dolgozott a kérdezést megelőző két évben úgy, hogy zsebbe is kapott fizetést. A számlás munkák esetében kisebb mértékben ugyan, de szintén tapasztalunk korcsoportok közötti eltéréseket: ez fizetési mód a 30 és 40 év közötti korosztály körében fordul elő az átlagnál nagyobb arányban. Összességében is a harmincasok körében haladja meg a rejtett gazdaságban való munkavégzés gyakorisága az országos átlagot, míg az 50 és 60 év közöttiek körében az átlagnál alacsonyabb a rejtett gazdaságban való munkavégzés.

A kevésbé iskolázott válaszadók körében a be nem jelentett munkát végzők aránya meghaladja az átlagot, az iskolázott válaszadók körében viszont a számlás munkavégzés fordul elő az átlagnál gyakrabban (5. ábra). A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők 19 százaléka végzett olyan munkát, amiért zsebbe fizették, míg a diplomásoknak csak 8 százaléka jellemző ez. A diplomások körében ugyanakkor a számlás munkavégzés 19 százalékos előfordulása lényegesen meghaladja a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében mért 11 százalékot. Mivel a kétféle munkavégzés az iskolázottság szerinti hierarchia ellentétes végein gyakoribb, így összességében a rejtett gazdaságban való munkavégzés képzettség szerint nem mutat lényeges eltérést. A különböző képzettségűek jellemzően eltérő formában kapcsolódnak a rejtett gazdasághoz, de végeredményben minden képzettségi csoport hasonló arányban érintett.

5. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya iskolai végzettség szerint, 2008

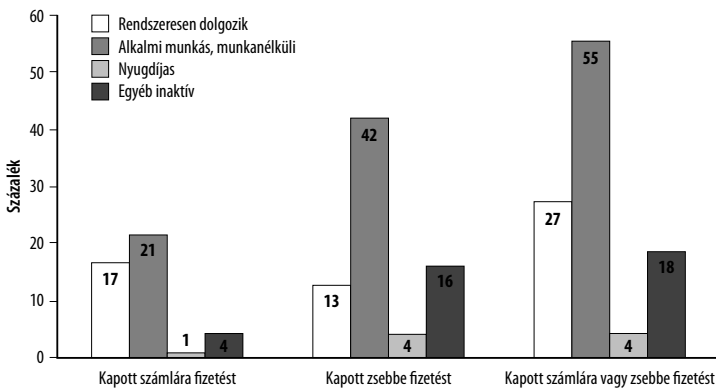
A rejtett gazdaságban való munkavégzés Budapesten és a községekben kismértékben gyakoribb az átlagosnál. Összességében a fővárosiak 31 százaléka, a községieknek pedig 30 százaléka érintett a rejtett gazdaságban való munkavégzésben – tehát végzett számlás munkát vagy kapott zsebbe fizetést – a 26 százalékos országos átlaggal szemben.

A válaszadók munkaerő-piaci státusa alapján a rendszeres munkával nem rendelkező gazdaságilag aktívak (alkalmi munkások, munkanélküliek) voltak leginkább érintettek a rejtett gazdaságban való munkavégzésben (6. ábra). A szóban forgó csoport 42 százaléka kapott zsebbe fizetést, és 21 százaléka végzett számlás munkát a kérdezést megelőző két évben, így összességében 55 százalékuuk kapott be nem jelentett, vagy részben bejelentett munkáért bért. A rendszeresen dolgozók körében a zsebbe fizetést kapók aránya nagyjából átlagos, a számlás munkát végzők aránya a teljes mintára jellemző 14 százaléknál némileg magasabb, 17 százalékos. Összességében a rendszeresen dolgozók a rejtett gazdaságban való munkában átlagos mértékben vesznek részt. Figyelemre méltó az is, hogy a nem nyugdíjas inaktívak (tanulók, egyéb inaktívak) körében a teljes mintára jellemző átlagnak megfelelő azok aránya, akik valamilyen munkavégzésért zsebbe kaptak fizetést.

A munkagazdasági kutatások megállapítják, hogy annál nehezebb egy munkanélkülinek elhelyezkednie, minél hosszabb időt töltött munka nélkül. Ez alapján tehát a munkanélküliségben eltöltött hónapok száma az egyén elhelyezkedési esélyeit, munkaerő-piaci lehetőségeit jelezheti előre. Várakozásaink szerint azoknál, akik sok időt töltöttek munka nélkül, nagyobb lehet a rejtett gazdaságban való érintettség, mivel nehezebben találnak munkát a hivatalos munkaerőpiacon. Ezt a feltételezést megerősíthetjük: azok körében, akik egy évnél hosszabb ideig voltak munkanélküliek az átlagosnál tíz százalékponttal magasabb, 25 százaléka a zsebbe fizetést kapók aránya. Azok körében viszont, akik nem voltak munkanélküliek, az átlagosnál alacsonyabb, mindössze kilenc százalék ez az arány. A számlára fizetést felvevők aránya azonban nem a leghosszabb munkanélküliségi tapasztalattal rendelkezők között a legmagasabb, hanem azok körében, akik fél évnél rövidebb ideig voltak munkanél-

6. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya munkaerő-piaci státus szerint, 2008

küliek. Mivel ebben a csoportban a zsebbe fizetést kapók aránya is viszonylag magas, így összességében a rejtett gazdaságban való érintettsége is ennek a csoportnak a legjelentősebb.

A rendszeres munkával rendelkezők⁴ körében azt vizsgáljuk, hogy mely ágazatokban gyakoribb a be nem jelentett munkavégzés, továbbá, hogy a főmunkahelyhez vagy a mellék munkához kapcsolódik-e, és hogy hogyan befolyásolja azt a kereset szintje. Az ágazat esetében az alacsony esetszámok miatt az ipar és a mezőgazdaság mellett a szolgáltatásokat négy kategóriába csoportosítottuk. A közlekedés, hírközlés, távközlés és kereskedelem ágazatokat vontuk egy kategóriába; külön-külön kategóriába soroltuk a pénzügyi szolgáltatásokat és az egyéb szolgáltatásokat, és a negyedik kategóriába a közigazgatás, oktatás, kultúra, egészségügy ágazatokat vontuk össze. Azok aránya, akik zsebbe kaptak fizetést a közlekedés, kereskedelem ágazatban és az egyéb szolgáltatás ágazatban, magasabb a rendszeresen dolgozókra jellemző átlagnál, a közigazgatás és egyéb szolgáltatásban viszont alacsonyabb az átlagosnál a zsebbe fizetést kapók aránya. A számlára is fizetést kapók aránya azonban éppen a közigazgatást, oktatást, kultúrát és egészségügyet magában foglaló kategóriában magasabb az átlagosnál.

Felmértük azt is, hogy a számlás vagy zsebbe fizetés mennyire a dolgozó főmunkájához és mennyire a mellékkeresetéhez kapcsolódik. Azok esetében, akiknek nincs mellékjövedelme, a számlás munkavégzés vagy zsebbe fizetés előfordulásának valószínűsége átlagosnak (14 és 15 százalék) mondható. A különböző mellékkereseti forrásokat említők száma nagyon alacsony, de a másodállással rendelkezők körében különösen a zsebbe fizetés előfordulása gyakori, tehát valószínűnek látszik, hogy a mellék munkák esetében jelentős a rejtett gazdaság szerepe. A munkajövedelem nagysága szerinti kategóriákban a 71–100 ezer forint között keresők körében az átlagosnál magasabb, 31 százalék a valamilyen módon a rejtett gazdaságban való munkavégzésben érintettek aránya, a legmagasabb jövedelmi kategóriában, a 150 ezer forintnál is többet keresők körében pedig a számlás fizetés előfordulása gyakoribb az átlagosnál, bár itt az alacsony esetszám miatt az eredmények értelmezésénél óvatosan kell eljárni.

A rendszeres munkával hivatalosan nem rendelkezők (37 százalék) túlnyomó többsége nem végez keresőtevékenységet, mindössze 11 százalékuk dolgozik be nem jelentett munkában alkalmanként vagy rendszeresen. A nem rendszeresen dolgozók között, akik nem bejelentett munkát sem végeztek, a kérdezést megelőző két évben zsebbe vagy számlára fizetést kapók aránya jóval alacsonyabb (17 százalék), mint a minta egészében (26 százalék). Ez azt jelzi, hogy ennek a népességnek a túlnyomó része már eltávolodott a munkaerőpiactól, annak mind a formális, mind az informális részétől. Azon inaktívak (nyugdíjasok és egyéb inaktívak), alkalmi munkások és munkanélküliek túlnyomó többsége (78 százaléka) azonban, akik a kérdés időpontjában vagy az azt megelőző hónapban végeztek nem bejelentett munkát, a kérdezést megelőző két évben is kaptak zsebbe vagy számlára fizetést.

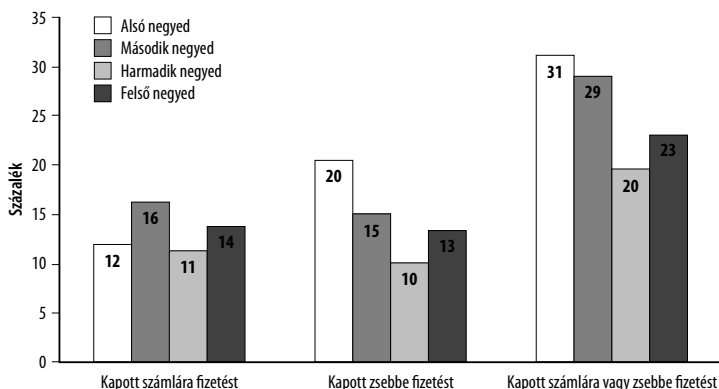
A rejtett gazdaságban való munkavállalás tehát egyrészt a legális munkaerőpiacon is keresők, valamint a rendszeres és legális kereseti lehetőségekkel nem rendelkező gazdaságilag aktívak körében a legmagasabb. A rejtett foglalkoztatás különféle formái e rétegeket érintik leginkább.

⁴ Ide értjük az állandó munkaviszonnyal rendelkezőkön túl azokat is, akik esetleg be nem jelentve vagy részben bejelentve (például alkalmi munkavállalói könyvvel) teljes vagy részmunkaidőben rendszeresen dolgoznak.

A háztartások jövedelmi és vagyoni helyzetét tekintve az egy főre jutó családi jövedelem szerint különbözik leginkább a rejtett gazdaságban való munkavégzés (7. ábra). A legszegényebb negyedbe tartozók körében az átlagosnál magasabb, 20 százalékos azok aránya, akik valamilyen munkáért zsebbe kaptak fizetést a kérdezést megelőző két évben, összességében pedig a rejtett gazdaságban munkát végzők aránya a teljes mintára jellemző 26 százaléknál öt százalékponttal magasabb. A vagyoni jellemzők közül az autóval való rendelkezést, illetve a lakástulajdon értékét vizsgáltuk, de ezen változók szerint nem mutatkozott különbség a rejtett gazdaságban való munkavégzésben.

7. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya egy főre jutó családi jövedelem negyedei szerint

A rejtett gazdaságban való részvétel társadalmi-gazdasági meghatározóit áttekintve, összegzésképpen a következőket állapíthatjuk meg. A munkaerőpiac periferiáján levők körében a legmagasabb azok aránya, akik zsebbe kapnak fizetést. Az alacsonyabb iskolázottságúak, a fiatalabbak, az alkalmi munkások vagy munkanélküliek körében, illetve azon jelenleg dolgozók körében, akik hosszabb időt töltöttek korábban munka nélkül, fordul elő az átlagosnál gyakrabban, hogy zsebbe is kaptak fizetést a kérdezést megelőző két évben. A számlára fizetést felvevők aránya egyértelműen az értelmiség körében magasabb az átlagosnál. A diplomások, a közigazgatásban, egészségügyben, oktatásban, kultúrában dolgozók körében az átlagosnál gyakrabban fordul elő, hogy számlára (is) vettek fel fizetést a kérdezést megelőző két év folyamán.

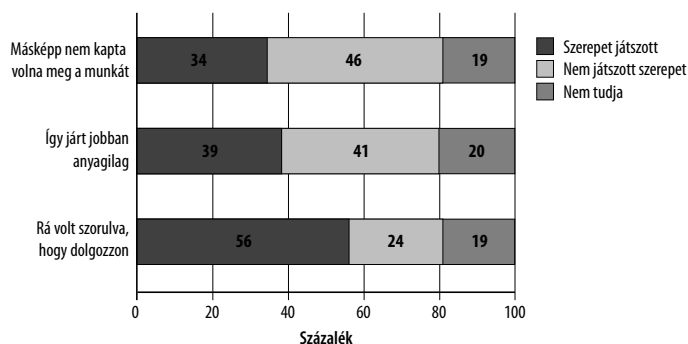
Zsebbe fizetős vagy számlás munkajánlatok elfogadásának, elutasításának indokai

Láttuk, hogy a válaszadók 15 százaléka végzett olyan munkát, amelyért részben vagy egészben zsebbe fizették. De azok a válaszadók egy része is találkozott ilyen munkajánlatokkal, akik nem kaptak zsebbe munkabért. Azoknak, akik nem kaptak zsebbe fizetést, mintegy négy százaléka kapott olyan munkajánlatot, amelyben a munkáltató a fizetés egy részét

vagy egészét zsebbe adta volna. Összességében a válaszadók 18 százaléka találkozott ilyen munkajánlattal a kérdezést megelőző két évben. Azon válaszadók között, akik kaptak olyan munkajánlatot, ahol zsebbe fizették volna őket, 29 százalék minden ilyen munkajánlatot elutasított, 56 százalék azonban fogadott el ilyen ajánlatot, (a fennmaradó 14 százalék nem tudott vagy nem akart válaszolni a kérdésre). Megpróbáltuk feltérképezni azt, hogy azok között, akik legalább egyszer elfogadtak, vagy elutasítottak ilyen ajánlatot, az utolsó elfogadás, illetve elutasítás alkalmával milyen indokok vezettek a zsebbe fizető munkajánlat elfogadásához, illetve elutasításához. Mindkét esetben több (zárt kérdésben felsorolt) indokot is meg lehetett jelölni.

A zsebbe fizetős munkajánlatot a kérdezést megelőző két évben elfogadók legnagyobb arányban a megélhetési kényszert említették az ajánlat elfogadásának indokaként (8. ábra). Az ilyen ajánlatot elfogadók 56 százaléka válaszolta, hogy azért fogadta el az ajánlatot, mert rá volt szorulva, hogy dolgozzon; 39 százalékuk válaszolta azt, hogy azért fogadta ezt el, mert így járt jobban anyagilag, és 34 százalékuk válaszolta azt, hogy szerepet játszott döntésében az, hogy másképpen nem kapta volna meg a munkát.

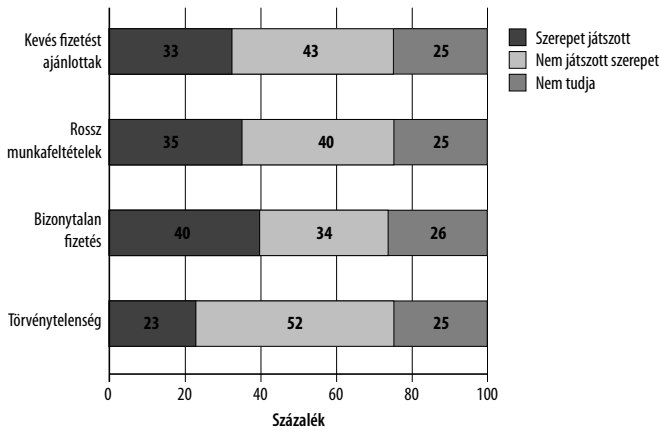
8. ÁBRA
Zsebbe fizetős munkajánlatok elfogadásának indokai (N = 130)

A zsebbe fizetős munkajánlatot elutasítók a visszautasítás zárt kérdésben szereplő indokai közül a bizonytalan fizetést említették leggyakrabban: ez az ilyen ajánlatot elutasítók 40 százalékánál játszott szerepet a negatív döntésben (9. ábra). Mintegy egyharmad volt azok aránya, akiknél az alacsony fizetés és a rossz munkafeltételek játszottak szerepet az ajánlat visszautasításában. A zsebbe fizetős ajánlatot elutasítók 23 százalékánál játszott szerepet a döntésben az, hogy a feketemunka nem legális, törvényekbe ütközik, és büntetéssel járhat.

Hasonlóan vizsgáltuk a számlás fizetés elfogadásának, illetve elutasításának indokait is. A számlás munkát nem végzők között mindössze 1,7 százalék kapott olyan munkajánlatot, amelyben a munkáltató a fizetés egy részét számlára fizette volna, így a számlás munkát végzőkkel együtt a válaszadók 15 százaléka találkozott olyan munkajánlattal, amelyben

9. ÁBRA
Zsebbe fizetés munkajánlatok elutasításának indokai (N = 125)

számlára akartak fizetni. Az előzőkhöz hasonló kérdésekkel vizsgáltuk a számlás fizetést kilátásba helyező munkajánlatok elfogadásának és elutasításának indokait.

Az ilyen ajánlattal találkozók 28 százaléka minden számlás fizetést kilátásba helyező ajánlatot elutasított, 12 százalékuk fogadott el ilyen munkajánlatot, 60 százalék viszont nem tudott (esetleg nem akart?) válaszolni az ajánlat elfogadását/elutasítását firtató kérdésre. Az ajánlatok elfogadásának, illetve elutasításának okait firtató kérdéseink esetében is nagyon magas volt a válaszolni nem tudók aránya. Az elfogadás indokai közül egyaránt 11 százalék említette, hogy az anyagi előnyök játszottak szerepet a döntésben, illetve hogy másképpen nem kapta volna meg a munkát, és 9 százalék válaszolta azt, hogy a rászorultság vezette a számlás munkavégzés elvállalásához. A visszautasítás indokai között legtöbbször itt is a fizetés bizonytalanságát említették (18 százalék), miközben a válaszadók 11 százaléka esetében a munkajánlat visszautasításában egyaránt szerepet játszottak a rossz munkafeltételek, az alacsony fizetség és a (színeli szerződés keretében történő) számlás munkavégzés törvénytelen jellege.

A lakosság mint a rejtett gazdaság kibocsátásának fogyasztója

Ebben a fejezetben a magyar lakosság rejtett gazdaságban való érintettségét abból a szemszögből vizsgáljuk meg, hogy a magyar háztartások milyen mértékben jelennek meg a rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vevőjeként. Feltárjuk, hogy mi jellemzi azokat a lakossági csoportokat, amelyek az átlagnál nagyobb mértékben vesznek részt ilyen formában a rejtett gazdaságban, valamint igyekszünk választ adni arra a kérdésre, hogy mi motiválja az egyéneket olyan termékek vásárlására, amelyek után annak előállítója/értékesítője nem fizette meg az adót.

A rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlói

A megkérdezettek között szinte mindenki tud arról, hogy vannak, akik úgy dolgoznak, vagy úgy állítanak elő termékeket, hogy nem fizetnek adót tevékenységük után. Közel 60 százalékuk azonban sohasem, míg harmaduk saját bevallása szerint csak néha vásárol ezekből a termékekből és szolgáltatásokból. A nők körében valamivel többen vannak azok, akik soha nem vesznek ilyen terméket és nem vesznek igénybe ilyen szolgáltatást (62 százalék), míg a férfiaknál 55 százalék ez az arány (1. táblázat). Ez elvben arra is utalhat, hogy a nők (e tekintetben is) normakövetőbbek, ugyanakkor ezt a hipotézist további vizsgálataink alapján nem tudjuk megerősíteni. Megkérdeztük a rejtett gazdaságból származó terméket, szolgáltatást sohasem vásárlókat döntésük okairól is, de azok között, akik azért nem vásárolnak soha ilyen termékeket, mert erkölcsstelennek tartják ezt a magatartást, nem volt számottevően magasabb a nők aránya a férfiakénál.

1. TÁBLÁZAT

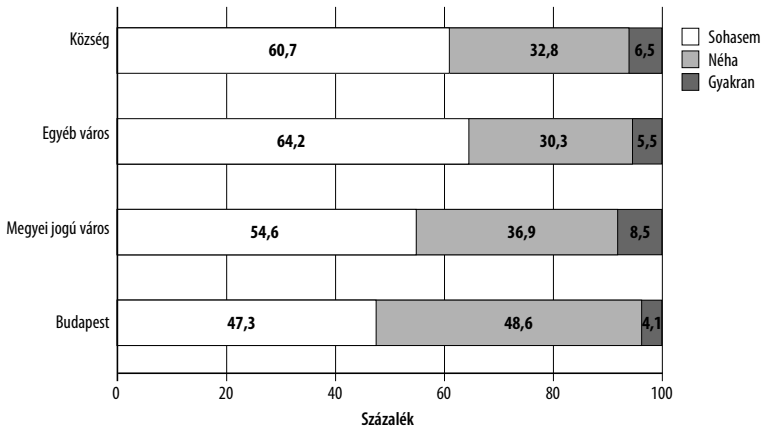
Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlásának gyakorisága további háttérváltozók szerint (százalék)

Megnevezés	Sohasem	Néha	Gyakran	Összesen	<i>N</i>
NEM					
Férfi	54,9	38,4	6,7	100	406
Nő	61,7	32,8	5,5	100	418
ÉLETKOR					
30 év alatt	59,4	35,5	5,2	100	251
31 és 40 év között	54,4	38,2	7,4	100	204
41 és 50 év között	58,9	34,3	6,9	100	175
51 és 60 év között	61,3	34,5	(4,1)	100	194
EGY FŐRE JUTÓ CSALÁDI JÖVEDELEM					
alsó negyed	58,2	31,5	10,3	100	165
második negyed	58,6	37,4	4,0	100	174
harmadik negyed	61,5	34,1	4,4	100	182
felső negyed	54,7	40,0	5,3	100	170
MUNKAJÖVEDELEM					
nincs munkajövedelme	61,0	31,9	(7,1)	100	182
legfeljebb 40 ezer forint	73,3	(20)	(6,7)	100	45
41–70 ezer forint	65,8	32,3	(1,9)	100	158
71–100 ezer forint	53,5	40,0	6,5	100	200
101–150 ezer forint	53,0	40,9	(6,0)	100	149
151 ezer forint vagy több	53,3	37,8	(8,9)	100	45
TELJES MINTA	58,4	35,6	6	100	824

Megvizsgáltuk, hogy a lakóhely településtípusa hatással van-e a megkérdezett rejtett gazdaságból való vásárlási gyakoriságára. Korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan (Tóth [1996]) ebben az esetben is azt kaptuk eredményül, hogy a budapestiek között a legmagasabb azok aránya, akik – kisebb vagy nagyobb rendszerességgel – vásárolnak a rejtett gazdaságból származó termékekből (10. ábra).

10. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlási gyakorisága településtípus szerint (százalék)

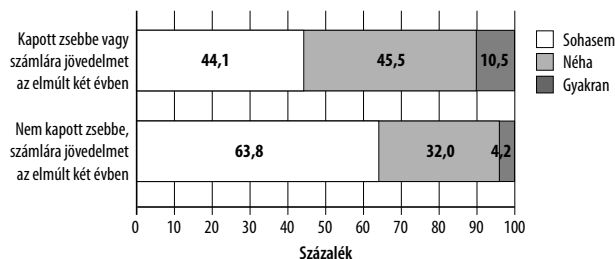

Előzetes feltevéseink szerint az alacsonyabb jövedelmű egyének nagyobb valószínűséggel kerülnek kapcsolatba vevőként a rejtett gazdasággal, mivel az innen beszerezhető termékek ára rendszerint alacsonyabb, mint a regisztrált kereskedelemből származóké, és az alacsonyabb jövedelműek számára különösen fontos tényező a termék vagy szolgáltatás ára. Az egyéni jövedelem és az egy főre jutó háztartási jövedelem szerint is megvizsgáltuk a megkérdezettek termékvásárlási szokásait, de eredményeink nem támasztották alá ezt a hipotézist. A családi jövedelem szerint nem adódtak jelentős különbségek az egyes csoportok között, az egyéni jövedelmet vizsgálva pedig azt tapasztaljuk, hogy éppen a magasabb jövedelműek között vannak a legkevesebben azok, akik sohasem vesznek rejtett gazdaságból származó terméket, szolgáltatást (1. táblázat).

Feltevéseink szerint hatással lehet az adót nem fizető gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlására az is, hogy az egyén milyen korábbi tapasztalatokkal rendelkezik a rejtett gazdaságról, illetve hogy környezetében mennyire számít elfogadottnak – vagy akár kifejezetten normának – az adócsalás. Az előbbi tényező elemzéséhez megvizsgáltuk, hogy a kérdezett megelőző két év folyamán kapott-e jövedelmet a megkérdezett úgy, hogy nem fizetett megfelelően adót utána. Megfigyelhető, hogy azok körében, akik a kérdezést megelőző két évben kaptak zsebbe vagy számlára fizetést, 20 százalékponttal magasabb a rejtett gazdaságból kisebb-nagyobb gyakorisággal termékeket vásárlók aránya (11. ábra).

11. ÁBRA

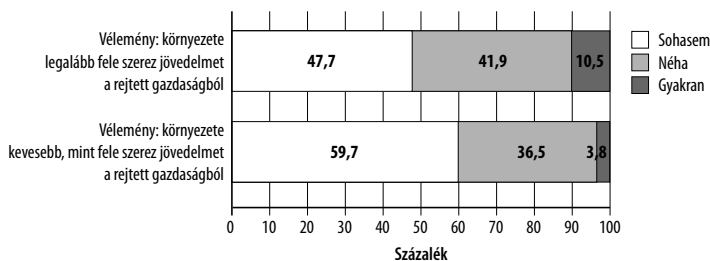
A rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlása korábbi, rejtett gazdasággal kapcsolatos tapasztalatok szerint (százalék)

A mikrokörnyezet rejtett gazdasághoz való hozzáállását azzal a kérdéssel igyekeztünk felmérni, hogy a megkérdezett véleménye szerint lakókörnyezetében tíz ember közül hányan szereznek jövedelmet a rejtett gazdaságból. A jövedelemszerzés ilyen formájának elterjedtsége – amennyiben a válaszok nem szisztematikusan torzítottak – utalhat arra, hogy az adócsalás más formái mennyire váltak normává az adott közösségen belül. Eredményeinket (12. ábra) ennek értelmében magyarázhatjuk úgy is, hogy a mikrokörnyezet rejtett gazdaságban való magas részvétele esetén a válaszadók maguk is nagyobb gyakorisággal lesznek olyan termékek vásárlói, amelyek után nem fizették meg az adót. Az eredmények azonban más értelmezési lehetőséget is kínálnak. Érvelhetünk úgy is, hogy az ugyan korántsem biztos, hogy a válaszadók helyesen becslik meg környezetükben a rejtett gazdaságban történő jövedelemszerzés arányát, de arra mindenképpen választ ad becslésük, hogy ők milyenek érzékelik környezetük rejtett gazdaságban való érintettségét, és végső soron ez lesz az, ami az onnan származó termékek vásárlása terén viselkedésüket meghatározza majd. Az ok-okozati összefüggés iránya azonban akár az eredetileg feltételezett fordítottja is lehet, ha a kognitív disszonancia redukciójára vonatkozó hipotézist fogadnánk el: ennek értelmében tehát éppenséggel azt is állíthatnánk, minél gyakrabban vásárol valaki a rejtett gazdaságban, annál jobban lesz hajlamos felülbecsülni környezete involváltságát a rejtett gazdaságból történő jövedelemszerzésben.

12. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlása a rejtett gazdaság elfogadottsága szerint a lakókörnyezetben (százalék)

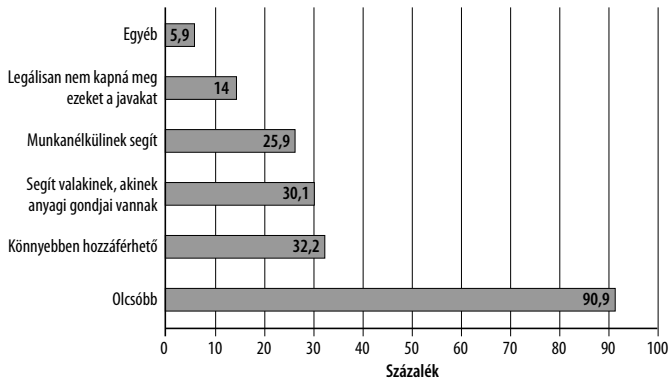

Miért vásárol a lakosság rejtett gazdaságból származó terméket vagy szolgáltatást?

A rejtett gazdaságból származó termékeket vagy szolgáltatást vásárlók túlnyomó többségének motivációi közt szerepel az alacsonyabb ár – 91 százalékuk említi ezt okként (13. ábra).

13. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlásának okai (százalék, több válasz is lehetséges)

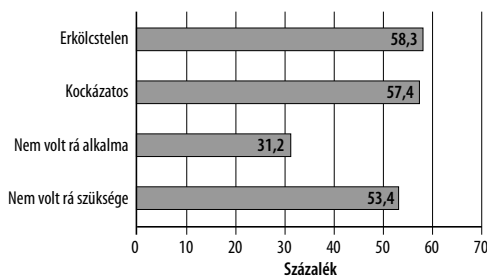
Érdekes azonban, hogy nem fedezhető fel egyértelmű összefüggés az alacsony ár mint ok említése, és az anyagi helyzetet jellemző változók között. Közel ugyanannyian jelölték meg az olcsóságot okként az egy főre jutó háztartási jövedelem nagysága alapján képzett négy csoporton belül (alsó negyed: 90 százalék, második negyed: 93 százalék, harmadik negyed: 91 százalék, felső negyed: 93 százalék). Az anyagi helyzet szubjektív megítélése alapján kialakított csoportokban sem térnek el jelentősen ezek az arányok. Az ezekre vonatkozó eredmények alapján egy gyenge kapcsolatot mégis valószínűsíthetünk: e szerint minél rosszabbnak ítéli meg anyagi helyzetét az egyén, annál valószínűbb, hogy az alacsony ár is motiválja rejtett gazdaságból származó termékek vásárlását. Ugyanakkor eredményeink értelmezése során nem árt az óvatosság, mivel egyes cellákban meglehetősen alacsony volt az elemszám, ráadásul éppen a saját anyagi helyzetüket legrosszabbnak ítézők között volt a legalacsonyabb (80 százalék) a vásárlás okaként az alacsony árat megjelölők aránya.

A rejtett gazdaságban vevőként részt vevők harmadánál döntési szempont volt az is, hogy az ott kínált termékek, szolgáltatások könnyebben hozzáférhetőek számukra. Ezt a szempontot leggyakrabban (40 százalék) a Budapesten élők említették, legritkábban pedig a megyei jogú városok lakói.

Közel minden harmadik megkérdezett többek között azért is vásárol olyan termékeket vagy szolgáltatásokat, amelyeknek előállítói nem fizetnek adót, mert ezzel segít valakinek anyagi gondjai vannak. Ezt az okot valamivel gyakrabban jelölik meg nők, mint férfiak, ugyanakkor az eltérés nem jelentős: a nők 33 százaléka, a férfiak 28 százaléka említi ezt az okot. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében is gyakoribb az anyagi gondok-

kal küszködők segítségének okként történő említése. Míg a legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezők 21 százaléka említi ezt az okot, addig a diplomásoknak 37 százaléka.

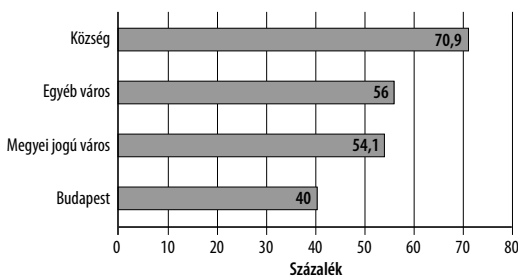
A rejtett gazdaságból származó terméket vagy szolgáltatást sohasem vásárlók döntésének okait is megvizsgáltuk. A legtöbben az ügylet erkölcsstelensége miatt nem tartanak igényt ezekre a termékekre, szolgáltatásokra. Csaknem ugyanannyian említik ugyanakkor, hogy kockázatosnak tartják e termékek beszerzését, illetve hogy eddig nem volt szükségük arra, hogy érintkezzenek a rejtett gazdasággal (14. ábra).

14. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások nem megvásárlásának okai (százalék, több válasz is lehetséges)

Megfigyelhető, hogy a rejtett gazdaságból történő vásárlást megtestesítő tranzakciókat leginkább a községekben élők tartották erkölcsstelennek, legkevésbé pedig a budapestiek (15. ábra).

15. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatásokat erkölcsstelennek ítélik, településtípus szerint (százalék)

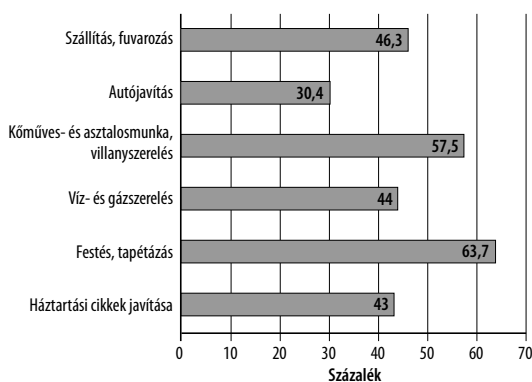
A rejtett gazdaságból igénybe vett szolgáltatások típusai

Egyes szolgáltatásfajták esetében a rejtett gazdaságból történő vásárlás, beszerzés elterjedtségét részletesebben is megvizsgáltunk. A következő szolgáltatásfajtákkal kapcsolatban tettünk fel a beszerzés legalitásával kapcsolatos kérdéseket: háztartási cikkek javítása; festés és tapétázás; víz- és gázszelvényezés; kőműves-, asztalosmunka és villanyszerelés; autójavítás; szállítás és fuvarozás.

Ezek közül az autójavítást és a háztartási cikkek javítását vették igénybe a legnagyobb arányban az utóbbi három évben a megkérdezettek (31 és 29 százalék). Festést és tapétázást ugyanolyan arányban végeztetett a lakosság, mint víz- és gázszelvényezést; mindkét típusú szol-

gálatást a megkérdezettek 16 százaléka vette igénybe a kérdést megelőző három évben. Kőművesmunkákért 13 százalék, szállítási szolgáltatásokért 10 százalék fizetett.

Megkérdeztük, hogy a legutóbbi alkalommal, amikor a válaszadók az említett munkák valamelyikével megbíztak egy céget vagy magánszemélyt, kaptak-e számlát. A számlával nyújtott szolgáltatások aránya meglehetősen eltérően alakult az egyes szolgáltatásfajták körében. Az autójavítások harmadánál nem kapott számlát a vevő, ami meglehetősen magas arány, de még mindig a legalacsonyabb a többi szolgáltatáshoz viszonyítva. A tapétázás és a festési munkák elvégzése 64 százalékban nem járt együtt számlaadással, vagyis e munkálatok elvégzése után nem fizetett áfát a szolgáltató (16. ábra).

16. ÁBRA
Szolgáltatás igénybevétele számla nélkül,⁺ szolgáltatástípusok szerint (százalék)

⁺ A kérdést megelőző három évet tekintve a legutóbbi alkalommal.

Megvizsgáltuk azt a feltevést is, hogy a rejtett gazdaságban előállított termékek és az ott nyújtott szolgáltatások ára alacsonyabb, mintha legálisan, számlával (a vásárláshoz kapcsolódó indirekt adókat megfizetve) vették volna ezeket. Megkérdeztük a válaszadókat, hogy a legutóbbi alkalommal, amikor a felsorolt szolgáltatások valamelyikét igénybe vették, mennyibe került nekik ez. A számla nélküli árak többnyire valóban alacsonyabbak voltak átlagosan annál, mint amennyit a számlát kiállító cégek vagy magánszemélyek kérnek el hasonló szolgáltatásért (2. táblázat). Egyedüli kivételt a háztartási cikkek javítása jelent, ahol több

2. TÁBLÁZAT

A szolgáltatás ára átlagosan számlával és anélkül szolgáltatásfajták szerint, borralvalóval együtt (forint)

	Átlagos árak számlával	Átlagos árak számla nélkül	Átlagos árak összességében	N
Háztartási cikkek javítása	12 509	13 654	13 002	235
Festés, tapétázás	145 438	86 326	106 099	135
Víz- és gázszerelés	120 856	52 672	90 787	137
Kőműves- és asztalosmunka, villanszerelés	127 650	78 310	98 552	103
Autójavítás	62 100	50 572	58 451	269
Szállítás, fuvarozás	21 734	13 605	17 908	81

mint 1000 forinttal magasabb volt a számla nélküli szolgáltatásnyújtás átlagos ára. Ebben feltételezhetően a vásárolt szolgáltatások eltérő összetétele játszhatott szerepet: a kisebb javítások esetén inkább kérnek számlát a háztartások, mint a nagyobbaknál. A többi szolgáltatásfajtánál másfél-kétszer magasabb az átlagos ár, ha számlát is ad a szolgáltató cég vagy magánszemély. Ez az arány a víz- és gázszerezésnél volt a legmagasabb, itt több mint kétszer olyan magas az ár, ha számlát is kérünk, mintha „feketén” végeztetnénk el a munkálatokat.

Feltételezett helyzetek és feltételezett reakciók

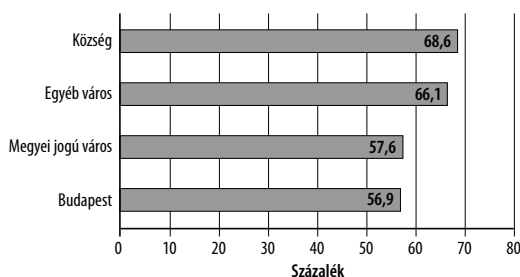
Annak érdekében, hogy jobban megismerhessük a magyar lakosság rejtett gazdasághoz való viszonyát, különféle elképzelt helyzeteket mutattunk be a megkérdezetteknek, hogy ők kiválaszthassák, hogyan reagálnának az adott szituációban. Az így kapott adatok önmagukban is érdekesek, azonban még hasznosabb következtetéseket vonhatunk le belőlük, ha összevetjük a feltételezett reakciókat a válaszadó rejtett gazdasággal való tényleges kapcsolatával, amelyre vonatkozó információkra a kérdőív más kérdései segítségével tettünk szert.

A következőkben először azt mutatjuk be, hogy mekkorának becslik „lebukásuk” esélyét a válaszadók, ha nem fizetnek minden jövedelmük után adót. Ez az érték arra is utal, hogy mennyire érzi hatékonyan az ellenőrzést az adófizető, valamint arra is, hogy milyenek értékelik saját képességeit, kapcsolatait arra vonatkozóan, hogy kibújjon az adófizetés alól. Ezután azt elemezzük, mitől függ, hogy valaki adót csalna-e akkor, ha felelősségre vonásának valószínűsége elenyésző lenne. Végül a válaszadók három konkrét helyzetre adott feltételezett reakcióit vizsgáljuk meg, és vetjük össze társadalmi, gazdasági és demográfiai jellemzőikkel.

A felelősségre vonás valószínűségének becslése

A megkérdezettek átlagosan 64 százalékra becsülték annak valószínűségét, hogy ha nem fizetnek adót minden jövedelmük után, akkor ezért felelősségre fogják őket vonni. A válaszadók korántsem tekinthetők azonban homogén csoportnak e becslés szempontjából – nem, településtípus és iskolai végzettség függvényében meglehetősen eltérően látják a megkérdezettek lebukásuk esélyét egy ilyen helyzetben.

Nemek szerint megvizsgálva a becsült értékeket azt tapasztaljuk, hogy a nők mintegy 10 százalékponttal valószínűbbnek érzik, hogy nem csalhatnak büntetlenül adót: átlagosan 68 százalékra teszik felelősségre vonásuk valószínűségét, míg a férfiak körében ez az érték csak 59 százalék. Ez összefügghet azzal a közismert jelenséggel, hogy a nők normakövetőbbek a férfiaknál, és kevésbé hajlamosak kockáztatni. Településtípusok szerint vizsgálva a lebukási valószínűségek becsléseit, szembetűnik, hogy a nagyvárosi létre jellemző személytelenség jelentősen növeli az egyének szubjektív biztonságérzetét törvényszegés esetén: a budapestiek és a megyei jogú városokban élők jóval kevésbé tartják valószínűnek, hogy elkapnák őket (57, illetve 58 százalék), mint a más városokban, illetve a községekben élők, akik között e becslések átlaga 66 és 69 százalék (17. ábra).

17. ÁBRA
A felelősségre vonás átlagos becslés
valószínűsége településtípusok szerint
(százalék)

Érdekes, hogy az iskolai végzettség emelkedésével egyre kevésbé valószínűsítik a megkérdezettek a lebukást, a felelősségre vonást. Míg a legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezők esetében még 69 százalék a szubjektívan érzékelt lebukási valószínűség, addig a diplomások átlagosan már csak 60 százalékos valószínűséget adnak annak, hogy nem úsznák meg büntetlenül az adócsalást.

Eredményeink alapján úgy tűnik, a rejtett gazdasággal kapcsolatos korábbi tapasztalatok magabiztosabbá teszik az alanyokat, akik egyre inkább hajlandók az adócsalást vállalni. Azok, akikkel előfordult a kérdezést megelőző két évben, hogy fizetésük egy részét vagy egészét zsebbe vagy számlára kapták, kevésbé érzik valószínűnek, hogy adócsalás esetén felelősségre vonnák őket (58 százalékos valószínűséget adnak ennek), míg azok, akik a kérdezést megelőző két évben nem kaptak zsebbe vagy számlára fizetést, jóval magasabbra, 66 százalékosra teszik ennek valószínűségét.

Az életkor hatása olyan formában mutatkozik meg, hogy a 30 év alattiak mintegy 10 százalékponttal alacsonyabb valószínűséget adnak átlagosan a felelősségre vonásnak (58 százalék), mint az idősebb korosztályok. Az eredményeket az egy főre jutó háztartási jövedelmek szerint tekintve azt tapasztaljuk, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkezők alacsonyabbra teszik felelősségre vonásuk valószínűségét. A legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező negyedbe tartozók átlagosan 70 százalékot becsülnék, míg a felső negyedbe tartozók esetében ez az érték csak 60 százalék.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy ha a felelősségre vonás valószínűsége gyakorlatilag nulla lenne, csalnának-e adót az emberek, és hogy milyen más tényezőkkel van még kapcsolatban e kérdésre adott válaszuk.

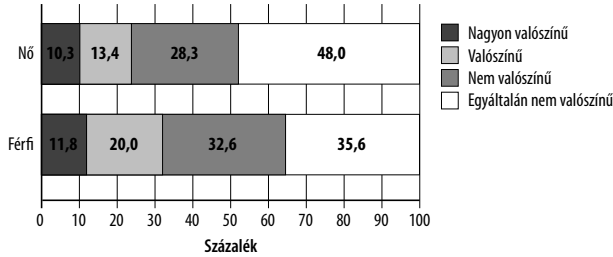
Az adócsalás választása

A válaszadók jelentős része – nyilvánvaló erkölcsi megfontolásokból – még akkor sem csalna feltehetően adót, amennyiben a lebukás és felelősségre vonás valószínűsége elenyésző lenne. A válaszadók 73 százaléka állítása szerint valószínűleg akkor sem csalna adót, ha biztosan tudná, hogy nem fogják megbüntetni (egyáltalán nem valószínűsíti ebben az esetben az adócsalást 42 százalékuk, és további 31 százalék gondolja úgy, hogy inkább nem valószínű, hogy adót csalna ebben az esetben). 17 százalék viszont inkább valószínűnek, 11 százalék

pedig nagyon valószínűnek érzi, hogy adót csalna, ha a felelősségre vonás valószínűsége nulla lenne. A korábbiakhoz hasonlóan ebben az esetben is jelentős eltéréseket tapasztalunk az egyes csoportokra vonatkozó eredmények között. A nők között jelentősen magasabb azok aránya, akik egyáltalán nem tartják valószínűnek, hogy adót csalnának – a férfiakénál jóval erősebb normakövetésük ebben is tetten érhető (18. ábra).

18. ÁBRA

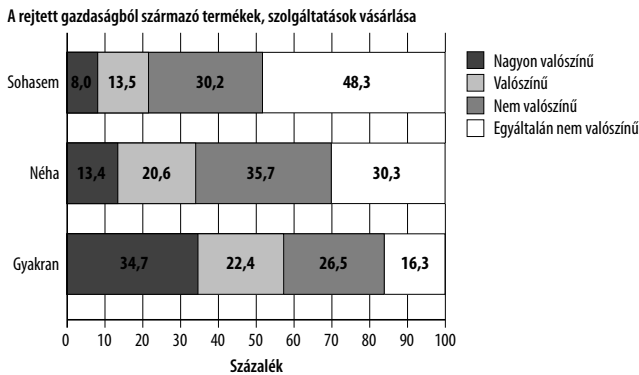
Az adócsalás valószínűsége, ha a felelősségre vonás valószínűsége elenyésző, nemek szerint (százalék)

A kérdőív más kérdéseire adott válaszokból informálódhatunk a megkérdezettek a rejtett gazdasághoz való viszonyáról. Érdekes összevetni a lakosság tényleges viselkedését egy feltételezett helyzetben várható viselkedésével. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az ellenőrzési valószínűségek elhanyagolható mértékűre csökkentése és a tényleges viselkedés hogyan hat a lakosság várható viselkedésére. Megfigyelhető, hogy azok között, akik saját bevallásuk szerint vásárolnak rejtett gazdaságból származó termékeket, szolgáltatásokat, nagyobb arányban találhatók olyanok, akik nagy valószínűséggel adót csalnának, ha a felelősségre vonás valószínűsége nulla lenne (19. ábra). Ugyanilyen irányú összefüggést találunk a zsebbe kapott jövedelmek és az adócsalás mint feltételezett reakció között. Azok között, akikkel

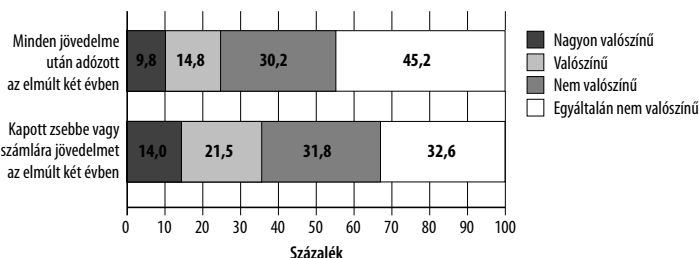
19. ÁBRA

A rejtett gazdaságból származó termékek tényleges és az adócsalás feltételezett valószínűsége, ha az ellenőrzés valószínűsége nulla lenne (százalék)

az előző két év során előfordult, hogy fizetésük egy részét zsebbe vagy számlára kapták, magasabb azoknak az aránya, akik valószínűleg adót csalnának, ha nem kellene tartaniuk a büntetéstől (20. ábra).

20. ÁBRA
A be nem jelentett munkavállalás és az adócsalás feltételezett valószínűsége, ha az ellenőrzés valószínűsége nulla lenne (százalék)

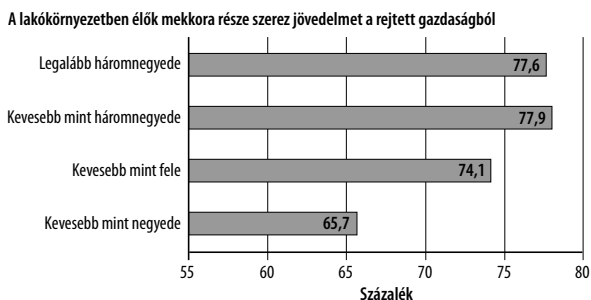
Reakciók adócsalást megtestesítő feltételezett helyzetekre

A következőkben konkrét – adócsalással kapcsolatos – helyzetekre vonatkozó feltételezett lakossági reakciókat elemzünk. Elsőként azt a kérdést tettük fel a megkérdezetteknek, hogy ha lakásfelújítás során kapcsolatba kerülnének egy mesterrel, aki számlával 360 ezer forintért, számla nélkül pedig 300 ezer forintért vállalja a munkát, melyiket lehetőséget választanák. A válaszadók csaknem háromnegyede az alacsonyabb, áfa nélküli árat választotta, ami meglehetősen magas aráynak mondható. Különösen olyan összefüggésben kiemelkedő ez az arány, hogy korábbi eredményeink szerint a megkérdezettek több mint 40 százaléka semmiképpen nem csalna adót akkor sem, ha a felelősségre vonás valószínűsége elenyésző lenne.

Nemek szerint vizsgálva nem találunk jelentős eltérést az áfa nélküli árat választók arányában. A megkérdezett lakóhelyének típusa azonban hatással van az eredményekre: Budapesten a leggyakoribb, hogy az alacsonyabb árat választják az emberek (76 százalék), míg a községekben a legritkább (67 százalék).

Bár természetes feltételezés lenne, mégsem állíthatjuk, hogy az egyéni és családi jövedelmek hatása egyértelmű lenne az áfa nélküli vagy áfás ár közti választásra vonatkozóan. Az egy főre jutó családi jövedelem szerint a második legszegényebb negyedbe tartozók körében a legmagasabb az alacsonyabb árat választók aránya (78 százalék), de a többi kategóriában jelentős eltéréseket nem tapasztalunk. Érdekes eredményre vezet, ha megvizsgáljuk a válaszadók lakókörnyezetében élők vélt viszonyát a rejtett gazdasághoz. Ebben az esetben is érvényesül az a korábban már leírt hatás, hogy akik úgy vélik, környezetükben sokan szereznek jövedelmet úgy, hogy nem adóznak utána, azok maguk is hajlamosabbak lesznek kapcsolatba kerülni a rejtett gazdasággal, vagyis esetünkben az áfa nélküli árat választani (21. ábra). Ugyanakkor az nem volt kimutatható, hogy akik saját bevallásuk szerint jövedelmük nagy részét kapják zsebbe vagy számlára, azok az átlagosnál gyakrabban választanák az alacsonyabb árat.

21. ÁBRA

Feltételezett helyzet: a lakásfelújítási munkák során az alacsonyabb áfa nélküli árat választók aránya a környezet rejtett gazdaságához való viszonya szerint (százalék)

A szabályszegésre vonatkozó attitűdök viselkedést meghatározó szerepét támasztja alá, hogy azok, akik inkább egyetértenek azzal az állítással, hogy „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”, gyakrabban választják az áfa nélküli árat: az inkább egyetértők 74 százaléka vélekedik így, míg az inkább egyet nem értők 62 százaléka.

A következő feltételezett helyzet nagyban hasonlít az előzőhöz azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy feltételezzük, hogy a kormányzat hoz egy olyan szabályt, amely szerint a vállalkozónak fizetendő áfa korlátlanul levonható a személyi jövedelemadóból. A lehetséges válaszok nem változtak: az alacsonyabb vagy az áfával növelt árat választaná-e lakásfelújítása során? A kérdést csak azoknak tettük fel, akik az előző esetben az áfa nélküli árat választották. A korábban áfa nélküli árat választók 75 százaléka változtatna ekkor magatartásán: ilyen feltételek mellett már számlát kérne, és az áfával növelt összeget választaná.

Megvizsgáltuk, hogy kik azok, akik még akkor sem választanák az áfával növelt összeget, ha azt levonhatnák személyi jövedelemadójukból. Ennek elemzése azért különösen fontos, mert támponttal szolgálhat annak meghatározásában, hogy milyen tényezők befolyásolják a lakosság döntését abban, hogy kisebb-nagyobb mértékben részt vesznek-e a rejtett gazdaság működésében, illetve, hogy vannak-e ennek más motivációi a potenciális anyagi előnyökön kívül.

Összességében megállapítható, hogy erőteljesen visszaesett az áfa nélküli árat választók aránya, amikor úgy tettük fel a kérdést, hogy az áfa összege levonható lenne a személyi jövedelemadóból. Ez arra utal, hogy a szolgáltatásokat számla nélkül igénybevevők fő motivációi anyagi jellegűek. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy nem egyforma mértékben hatott a feltételezett új szabály a különböző csoportok döntéseire. Nemek szerint megvizsgálva a kérdést, azt tapasztaljuk, hogy a férfiak magasabb arányban maradtak az áfa nélküli ár mellett, mint a nők (3. táblázat), ami jelentheti azt, hogy a férfiaknak inkább vannak más jellegű motivációi is a rejtett gazdaságban való részvételre az alacsonyabb árakon kívül.

Eredményeink szerint a budapestiek választását befolyásolná a legerőteljesebben az, ha az áfa egyes esetekben levonható lenne a személyi jövedelemadóból. A községekben élőkre

3. TÁBLÁZAT

Feltételezett helyzet: a lakásfelújítási munkák során az alacsonyabb vagy az áfát is tartalmazó árat választók aránya, ha az áfa levonható a személyi jövedelemadóból, háttérváltozók szerint (százalék)

Változó	Áfa nélküli ár	Áfás ár	Összesen	N
NEM				
Férfi	29,8	70,2	100	325
Nő	20,6	79,4	100	339
TELEPÜLÉSTÍPUS				
Budapest	12,8	87,2	100	125
Megyei jogú város	25,6	74,4	100	121
Egyéb város	24,8	75,2	100	218
Község	33,5	66,5	100	200
ISKOLAI VÉGZETTSÉG				
Legfeljebb nyolc általános	34,8	65,2	100	138
Szakkunskásképző	31,3	68,7	100	195
Érettségi	17,6	82,4	100	216
Diploma	17,7	82,3	100	113
EGY FŐRE JUTÓ CSALÁDI JÖVEDELEM				
Alsó negyed	35,0	65,0	100	137
Második negyed	31,8	68,2	100	154
Harmadik negyed	18,2	81,8	100	132
Felső negyed	13,2	86,8	100	129
MUNKAJÖVEDELEM RENDSZERESSÉGE				
Rendszeresen dolgozik	20,5	79,5	100	435
Alkalmi munkás, munkanélküli, inaktív	34,1	65,9	100	229
ANYAGI HELYZET SZUBJEKTÍV MEGÍTÉLÉSE				
Gondok nélkül élnek	(6,3)	93,8	100	16
Beosztással kijönnek	11,8	88,2	100	195
Alig jönnek ki	27,3	72,7	100	282
Hónapról hónapra gondjaik vannak	35,9	64,1	100	145
Nélkülöznek	60,9	(39,1)	100	23
ATTITÚD: „A SZOKÁS FONTOSABB A TÖRVÉNYNÉL”				
Inkább nem ért egyet	21,1	78,9	100	431
Ingadozik	28,4	71,6	100	134
Inkább egyetért	40,5	59,5	100	79
ATTITÚD: „AZ ÁLLAM FELADATA MUNKÁT BIZTOSÍTANI A MUNKANÉLKÜLIEKNEK”				
Inkább nem ért egyet	19,9	80,1	100	231
Inkább egyetért	28,5	71,5	100	418
TELJES MINTA	25,2	74,8	100	664

igaz a legkevésbé ez, harmaduk maradna az áfa nélküli árnál. Mindez nyilván összefügg azzal, hogy a fővárosban élők között viszonylag nagyobb arányban vannak adóköteles jövedelemmel rendelkezők, mint a községekben lakók közt. Erőteljes az iskolai végzettség és a jövedelem szerepe is: minél iskolázottabb és magasabb jövedelmű csoportokat vizsgálunk meg, annál magasabb lesz azok aránya, akik az új szabály mellett számlát kérnének az elvégzett szolgáltatásról. Az utóbbi hatás természetesnek mondható, mivel a jelenleg érvényes adózási szabályok mellett az alacsonyabb jövedelműek nem fizetnek személyi jövedelemadót, vagy adóterhelésük minimális.

A rendszeresen munkát végzők csoportjában magasabb azok aránya, akik az új feltételek mellett áttérnének az áfával növelt árra. Ennek oka lehet az, hogy akik alkalmanként végeznek csak munkát, munkanélküliek vagy inaktívak, azok számára korlátozottan jelent lehetőséget az áfa személyi jövedelemadóból való levonhatósága.

A válaszadók egyes állításokkal kapcsolatban megfogalmazott véleménye is hatással volt az alacsonyabb és a magasabb ár közti választásra. Akik egyetértenek azzal, hogy a szokás általában fontosabb a törvénynél, azok sokkal nagyobb arányban választották az áfa nélküli árat.

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az elsőként elemzett elképzelt helyzet (lakásfelújítás áfával vagy anélkül) esetében kiemelkedően magas volt a rejtett gazdaságban való részvételt megtestesítő feltételezett reakciók aránya a későbbiekben ismertetendő feltételezett helyzetekben mért szintekhez képest. Ennek oka lehet az, hogy csak az első szituáció leírása volt konkrét, amennyiben egyedül itt szerepeltek konkrét összegek, vagyis hogy mekkora árat kellene fizetni forintban az adott szolgáltatásért számlával és számla nélkül (360 ezer és 300 ezer forint). Elképzeltető, hogy ha megfoghatóbbá válik a válaszadók számára döntésük anyagi következménye azáltal, hogy megjelöljük azt a konkrét összeget, amelyet „megspórolhatnak” azzal, hogy nem tartanak igényt számlára, akkor sokkal inkább azt a reakciót választják, amit ténylegesen választanának az élet egy hasonló helyzetében. Amennyiben ez a helyzet, joggal feltételezhetjük, hogy a további feltételezett helyzetekben – melyekben a szituáció leírásánál nem jelöltük meg a nem teljesen törvényes megoldás választása esetén megtakarítható pontos összeget – az eredményül kapott reakciók alábecsülik a rejtett gazdaságot a valóságban választók arányát. Ugyanakkor azonban más oka is lehet annak, hogy eredményeink szerint a szolgáltatások igénybevételekor a rejtett gazdaságot (az áfa nélküli árat) választók aránya jóval magasabb, mint a kérdéseinkben szereplő egyéb feltételezett szituációk esetén. Elképzeltető az is, hogy a számla nélküli vásárlással szemben valamiért jóval megengedőbb a társadalom, mint az általunk vizsgált más feltételezett helyzetekben megvalósítható adócsalási formákkal szemben. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre megfelelő információk ahhoz, hogy eldönthessük, a fenti két plauzibilis magyarázat közül melyik milyen mértékig igaz. Mindezek alapján a más helyzetekre vonatkozó eredményeink értelmezésekor érdemes tekintettel lennünk arra, hogy az első magyarázat helytállósága esetén elképzeltető, hogy az ezekre vonatkozó eredmények szisztematikusan torzítottak.

A következő feltételezett helyzet arról szól, hogy ha a válaszadó telket, nyaralót vagy lakást akarna vásárolni, és lehetősége nyílna a szerződésben kisebb összeget feltüntetni, mint

amennyi a tényleges vételi ár, akkor élne-e ezzel a lehetőséggel. Ez a megállapodás előnyös lehet mindkét félnek, mivel az eladó az adóból takarít meg, a vevő pedig a vagyonszerzési illetékből. A kérdés első változatában arra voltunk kíváncsiak, hogy a kérdezett vevőként felajánlaná-e ezt az „adókimélő” megoldást az eladónak, a másodikban pedig arra, hogy ha neki mint vevőnek az eladó ajánlaná fel ugyanezt, elfogadná-e ezt a megoldást. A válaszok aránya nagyon hasonló a két kérdésváltozat esetében. Valamivel többen vannak azok, akik nem ajánlanák fel ezt a lehetőséget az eladónak, mint akik nem fogadnák el ezt, amennyiben az eladó maga kezdeményezné a hamis összeg megjelölését (62 szemben 60 százalékkal). Az eladó és a vevő jó személyes kapcsolata valószínűbbé teszi, hogy kisebb összeg kerül a szerződésbe: ebben az esetben a válaszolók 29 százaléka felajánlaná ezt az adótakarékos megoldást az eladónak, 31 százaléka pedig elfogadná ezt, amennyiben az eladó maga ajánlaná ezt fel.

A megkérdezettek neme, kora és háztartási jövedelme szerint nincs jelentős különbség az egyes csoportok között abban, hogy milyen arányban találhatók köztük olyanok, akik felajánlanák az alacsonyabb vételi ár feltüntetésének lehetőségét. Másképpen alakul azonban ez az arány az egyes településtípusok esetében: Budapesten és megyei jogú városokban kevesebben élnének ezzel a lehetőséggel: 69, illetve 71 százaléka semmiképpen nem tenné ezt, míg a nem megyei jogú városokban és községekben 58, illetve 59 százalék ez az arány.

Az egyéni jövedelmeknek is jelentkezik némi hatása a vizsgált arányra. Megfigyelhető, hogy többnyire a jövedelem növekedésével együtt csökken azoknak aránya, akik felajánlanák a kisebb összeg belefírását a szerződésbe, nem illeszkedik azonban ebbe az a csoport, amelynek tagjai egyáltalán nem rendelkeznek munkajövedelemmel. Ennek oka az lehet, hogy a munkajövedelemmel nem rendelkezők csoportja nem homogén, egyaránt tartoznak ide tanulók, más inaktívok és munkanélküliek is.

Ebben az esetben is erőteljesen elkülönülnek a csoportok attól függően, hogy milyen a lakóköznyezetük viszonya a rejtett gazdasághoz. Abban a csoportban, ahol a megkérdezett a környezetében élők kevesebb mint negyedéről feltételezi, hogy rejtett gazdaságból szerez jövedelmet, az emberek 70 százaléka nem ajánlaná ezt fel az eladónak, míg ahol az embereknek legalább háromnegyede szerez ilyen jövedelmet, ott csak 47 százalék ez az arány.

A lakosság és a korrupció

Mivel a minta relatív kicsisége nem teszi érdemben lehetővé még a viszonylag gyakoribb korrupciós helyzetek esetében sem a (18 és 60 éves kor közötti) lakosság tényleges tapasztalatainak, érintettségének megbízható empirikus vizsgálatát, inkább a korrupció társadalmi megítélésére, a vele kapcsolatos attitűdökre koncentráltunk. A kérdőívben szereplő potenciális korrupciós helyzetek közül csupán a leggyakoribb esetben, a közlekedési szabálysértés esetén elemezzük majd a lakosság tényleges és feltételezett viselkedését is, azaz azt, hogy mennyire elterjedt a szabálysértés miatti büntetés elkerülése korrupcióval.⁵

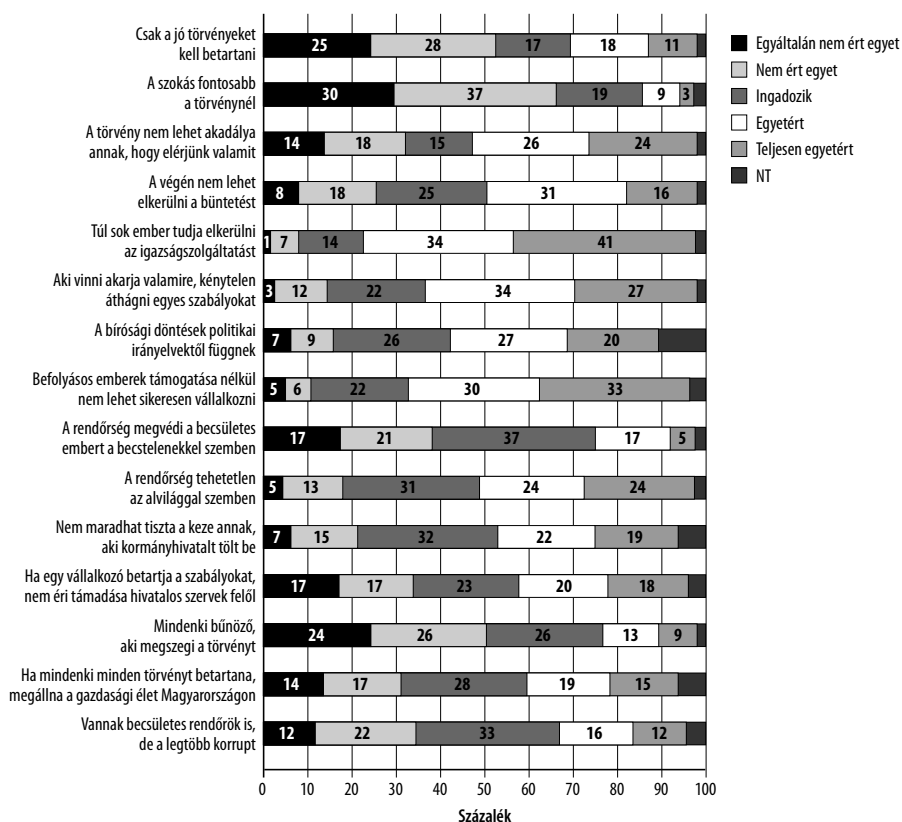
⁵ A többi hasonló, tényleges korrupciós helyzeteket firtató kérdés esetén az 1000 fős mintából már eleve olyan kevesen voltak az érintettek, hogy az ő belső megoszlásuk vizsgálata statisztikailag nem lenne megbízható.

A korrupció lakossági megítélése

A megkérdezettek túlnyomó része elfogadja a törvényeket mint a társadalom együttélését szabályozó legfontosabb szabályokat. Ezt tükrözi, hogy a többségük nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy csak a jó törvényeket kell betartani, és kétharmaduk nem ért egyet azzal, hogy a szokás fontosabb a törvénynél (22. ábra). Ugyanakkor a gazdasági viszonyokat érintő jogszabályokat a lakosság alapvetően elhibázottnak, betarthatatlannak tartja. Erre utal, hogy a megkérdezettek többsége (61 százaléka) egyetért azzal a megállapítással, hogy aki akarja vinni valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon. Ez tükröződik abban is, hogy mindössze a megkérdezettek egyötöde ért egyet azzal a megállapítással, hogy mindenki bűnöző, aki megszegi a törvényt. A megkérdezettek egyharmada pedig egye-

22. ÁBRA

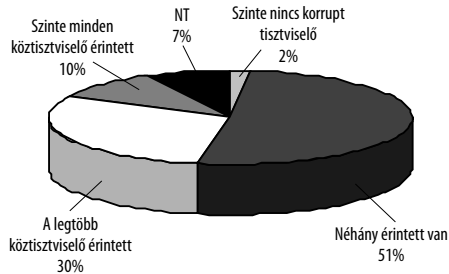
A jogrendszerre, a társadalmi normákra, a rendőrségre, az igazságszolgáltatásra és a korrupcióra vonatkozó megállapításokkal való egyetértés fokozatai (százalék)

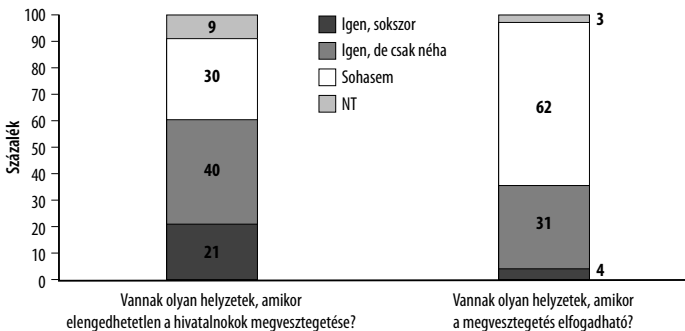
nesen azt gondolja, hogy ha mindenki minden törvényt betartana, akkor megállna a gazdasági élet Magyarországon. A válaszadók 41 százaléka szerint a kormányhivatalokat betöltők érintettek a korrupcióban, és 28 százaléka ért egyet azzal, hogy a legtöbb rendőr korrupt.

Igen elgondolkodtató, hogy csupán a megkérdezettek szűk többsége (53 százalék) gondolja úgy, hogy a köztisztviselők körében a korrupció nem, vagy csak kismértékben fordul elő. Ezzel szemben a kérdezettek 30 százaléka szerint a legtöbb köztisztviselő, további 10 százalék szerint pedig a köztisztviselők majdnem mindegyike érintett a korrupcióban (23. ábra). A többség (53 százalék) szerint a kérdezést megelőző három évben a megvesztegethető köztisztviselők száma növekedett, és mindössze 4 százalék gondolja azt, hogy számuk csökkent.

23. ÁBRA
A köztisztviselők korrupciójának elterjedtségéről alkotott vélemények megoszlása

A megkérdezettek hivatali korrupcióval kapcsolatos értékelését leginkább a „szükséges rossz” megfogalmazással írhatjuk le. A kérdezettek 61 százaléka szerint a korrupció egyes esetekben elengedhetetlen lehet (21 százalék szerint sokszor, 40 százalék szerint néha), miközben csak 30 százalék azok aránya, akik szerint sohasem feltétlenül szükséges a megvesztegetés. Ugyanakkor a kérdezettek többsége negatívan viszonyul a korrupcióhoz: 62 százaléka szerint a megvesztegetés sosem elfogadható, és csak mintegy egyharmaduk gondolja úgy, hogy néha elfogadható lehet (24. ábra).

24. ÁBRA
A korrupció szükségességéről és elfogadhatóságáról alkotott vélemények (százalék)

Reakciók korrupciót megtestesítő tényleges és feltételezett helyzetekre

Az alábbiakban egy tipikus, a hétköznapi életben is viszonylag gyakori korrupciós helyzetet, a közlekedési szabálysértés esetét vizsgáljuk.

Az összes kérdezett közül *személyesen* (sofőrként vagy egy intézkedésbe bekerült gépkocsi utasaként) 365 fő számolt be arról, hogy közlekedési szabálysértés miatt rendőrök vagy közterület-felügyelők elkapták, megállították vagy megbírságották. Közülük mindössze 19 fő, az összes megkérdezett 2 százaléka, az intézkedésben közvetlenül (sofőrként vagy utasaként) részt vevő 6 százaléka tudta „zsebbe fizetéssel”, azaz korrupcióval elkerülni a súlyosabb büntetést. Jóval gyakoribb (67 eset, az intézkedésben részt vevők 21 százaléka) volt ennél az az eset, amikor korrupció nélkül meg lehetett úszni a szabálysértést szóbeli figyelmeztetéssel (például mert sikerült „kidumálniuk” magukat, vagy mert sajnálatból, szimpátiából nem büntették meg őket). 15 további esetben (az intézkedésbe bekerültek 5 százalékánál) a gépezet működési zavarai miatt nem kellett végül büntetést fizetni. A szabálysértési esetekben bekerülők 69 százalékának (225 főnek a 365 elkapott „szabálysértő” közül) azonban meg kellett fizetnie a büntetést.

Amikor a kérdés nem a közvetlen (akár csak utasként átélt) személyes tapasztalatra, hanem a *kérdezettek és közvetlen családtagjaik közlekedési szabálysértéseire* vonatkozott, akkor 214 kérdezett (21 százalék) számolt be arról, hogy szabálysértés miatt őt vagy közvetlen családtagját elkapták. Amikor e szabálysértések elrendezési módjára részletesebben rákérdeztünk, a korábbiakhoz képest jóval magasabb, 85 százalékos arányban tapasztaltuk, hogy bírságotlással végződött az eset. Csupán 24 esetben (11 százalék) sikerült „kidumálniuk magukat”, és mindössze 7 olyan eset (3 százalék) volt, amikor kenőpénzzel vagy összeköttetések, magasabb kapcsolatok révén, azaz korrupcióval sikerült eltusolni az ügyet. 15 olyan eset volt emellett, amikor megpróbálták korrupcióval, kenőpénzzel rendezni az ügyet, de az intézkedő rendőr vagy közterület-felügyelő ezt visszautasította.⁶ *Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy közlekedési szabálysértések esetén a korrupciós elintézési mód iránti kereslet az esetek mintegy 10 százalékában jelenik meg lakossági oldalról.*

Azt is megkérdeztük, hogy azok, akiket szabálysértésen értek, volt-e olyan benyomásuk, hogy megfelelő kapcsolatokkal vagy kenőpénzzel esetleg el lehetett volna az ügyet intézni? A közvetlenül vagy a családban tapasztalt szabálysértési esetről beszámoló 214 válaszadó közül e kérdésre 182-től kaptunk érvényes választ. Az érvényes válaszok közül 126 válaszadónak (69 százalék) nem volt ilyen benyomása, 43 válaszadó (24 százalék) ezzel szemben úgy vélte, hogy korrupcióval (kapcsolatokkal vagy kenőpénzzel) el lehetett volna simítani az ügyet. Ezt és a ténylegesen megvalósult korrupciós megoldások 6 százalékos arányát figyelembe véve, azt mondhatjuk, hogy a közlekedési szabálysértések esetében a *vélelmezett korrupciós kínálat az esetek mintegy 30 százalékában lehet jelen*, és a tényleges korrupciós esetek ehhez képest relatíve nagyon alacsony aránya csak a szabálysértők esetleges retorzióktól való félelmének, illetve erkölcsi szempontjainak és alacsony korrupciós keresletének tudható be.

⁶ Az ilyen esetek kétharmadában a válaszadó szerint a rendőr a lebukástól való félelmében utasította el az ajánlatot. A cellában szereplő kis esetszám miatt azonban ez az arány óvatosan kezelendő.

Természetesen azokban az esetekben, amelyekben nem valósult meg a korrupció, noha a válaszadók azt vélelmezték, hogy kínálati oldalról elérhető lett volna, *nem lehetséges eldönteni*, hogy a feltételezett korrupciós kínálat *valóban fennállt-e* – mindenestre a közintézményekbe vetett bizalom aggasztó állapotára, drámai hiányára vall, ha az érintettek 30 százaléka úgy véli, a hatóság képviselője készséges partner lett volna egy esetleges korrupciós tranzakcióhoz.

A tényleges viselkedés mellett a feltételezett helyzetben történő feltételezett viselkedést oly módon vizsgáltuk, hogy megkérdeztük, ha a válaszadó egy pohár sör elfogyasztása után volánhoz ülne, és ha megszondáztatná egy rendőr, akkor megpróbálná-e készpénzzel elsimítani ezt az ügyet. A feltételezett helyzetekben az adócsalást választókhöz képest egyértelműen jóval alacsonyabb volt ebben a helyzetben az ügy korrupciós elintézését választók aránya. Ez annak is betudható lehet, hogy ez az ügylet jóval kockázatosabb, mint a korábbiak, mivel ebben az esetben mindenképpen tudomására jut egy hatóságot képviselő személynek a törvény kijátszására törekvő igyekezet, és ezután már rajta múlik, hogy erre hogyan reagál. De az is magyarázhatja ezt, hogy (mint már láttuk) a korrupciót ugyan egyes esetekben elengedhetetlennek tartja a lakosság, de erkölcsileg mégis elítéli. A válaszok tanúsága szerint a potenciális érintettek 71 százaléka semmiképpen sem próbálna ilyen esetben a megvesztegetéssel, 22 százalékuk pedig csak akkor, ha úgy alakulna a helyzet (azaz ha a hatóság képviselője félreérthetetlenül jelezné erre való hajlandóságát), és mindössze 7 százalékra tehető csak azok aránya, akik mindenképpen megkísérelnék ily módon, azaz korrupcióval elsimítani az ügyet.

A korábbi eredményekhez hasonlóan a nők ebben az esetben is törvénytisztelőbbek a férfiaknál, azaz ritkábban élnének a megvesztegetés eszközével (4. táblázat). Az, hogy településtípus szerint a budapestiek próbálnák meg leggyakrabban elsimítani ezt a helyzetet készpénzzel (41 százalékuk nem zárta ki ezt a lehetőséget, míg a vidéken élők körében csak 27–30 százalék volt ez az arány a 4. táblázat adatai szerint), arra utalhat, hogy a nagyvárosi létre jellemző személytelenség növelheti a korrupció iránti keresletet. Ez némiképp meglepő

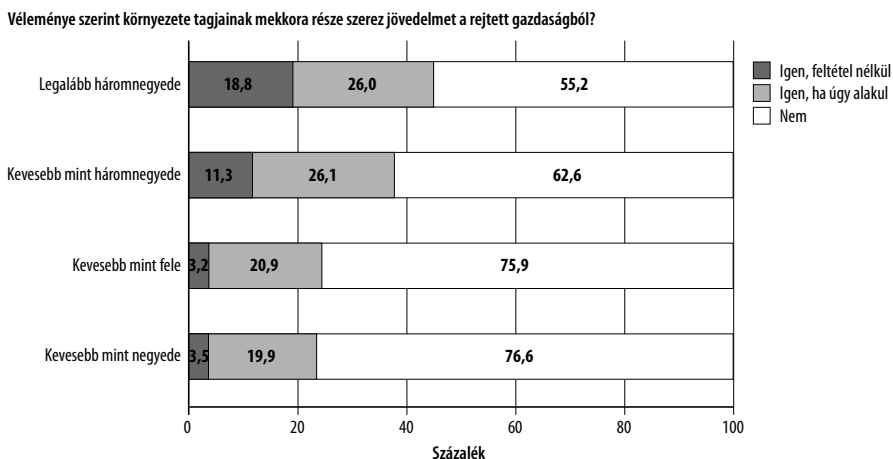
4. TÁBLÁZAT

Feltételezett helyzet: ha egy rendőr megállítaná ittas vezetés közben, elgondolkodna-e azon, hogy készpénzzel simítja el az ügyet? (háttérváltozók szerint, százalék)

	Igen, feltétel nélkül	Igen, ha úgy alakul	Nem	Összesen	N
NEM					
Férfi	9,1	24,5	66,4	100	470
Nő	5,2	19,5	75,3	100	481
TELEPÜLÉSTÍPUS					
Budapest	10,2	30,5	59,3	100	167
Megyei jogú város	4,2	18,2	77,6	100	165
Egyéb város	7,9	21,3	70,8	100	305
Község	6,7	20,0	73,3	100	315

25. ÁBRA

Feltételezett helyzet: ha egy rendőr megállítaná ittas vezetés közben, elgondolkodna-e azon, hogy készpénzzel simítja el az ügyet? (lakókörnyezet rejtett gazdasághoz való vélt viszonya szerint, százalék)

lehet, mivel közkeletű vélekedés szerint a felek közti korábbi ismeretségből fakadó bizalom épp „megagyazhatna” a korrupciónak, megkönnyíthetné egy-egy korrupciós ajánlat megtételét – ugyanakkor a községekben, ahol a rendőr és a gépkocsivezető előzetes ismeretsége jóval inkább valószínűsíthető, határozottan alacsonyabb az ezt a megoldási módszert fontolóra vevők aránya, mint a fővárosban.

Most még határozottabban megfigyelhető az az összefüggés, amely szerint azok között, akik úgy vélik, környezetükben sokan szerzik jövedelmüket a rejtett gazdaságból, nagyobb arányban találunk olyanokat, akik a nem törvényes (jelen esetben korrupciót megvalósító) megoldást választanák (25. ábra).

Ez az eredmény felhívja a figyelmet a környezeti hatások, a mikrokörnyezet társadalmi normáinak szerepére az egyén rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseiben. Ezek szerint a rejtett gazdaság csökkentésére irányuló kormányzati politikának nemcsak az egyénre, az egyéni döntések paramétereinek (lebukás valószínűsége, büntetés nagysága, a rejtett gazdaságból megszerezhető jövedelem nagysága stb.) megváltoztatására kell koncentrálnia, hanem arra is, hogy az adócsalás, a korrupció elutasításának ethoszát erősítse a különféle mikrotársadalmakban.

HIVATKOZÁS

TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1996]: A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői. Közgazdasági Szemle, 48. évf. 11. sz. 1010–1032. o.